

TRANSPORT TERMINLARNING MORFOLOGIK YASALISH USULARI

Bazarbaev Azamat Barkhramovich

Magistratura 2 -kurs talabasi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Ilmiy rahbar Sh. Abdullaeva. PhD, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

“Termin yasallashining morfologik usulida soʻz yasovchi affiksalar yordamida bir yoki bir nechta hosil qiluvchi oʻzaklar asosida yangi atama yasaladi” [3]. Ingliz transport terminologiyasida monoleksemik va polileksemik atamalar (qoʻshma soʻzlar, terminologik iboralar) farqlanadi. Monoleksemik atamalar orasida hosila atamalar ajralib turadi (masalan: “carriage”, “stowage”, “loading”, “discharging”, “seaworthiness”, “observance”, “commitment”, “affreightment”, “discount”, “discharge”, “consolidation”, “brokerage”, “gearless”) va asosan anglo-sakson kelib chiqishiga ega boʻlmagan hosilalar (masalan: “sail”; “ship”; “wharf”; “trim”; “beacon”; “beam”; “mast”).

I.V. Bondarenko terminologiya boʻyicha ishida dengiz boʻylab yuk tashish soʻz yasallash usuli va soʻz yasallash modeliga qarab atamalarning tasnifini beradi.[2] Biz uning xulosasiga qoʻshilishimiz mumkin, ammo monoleksemik terminologik birliklarning soʻz yasallash tarkibining tipologik xususiyati boʻlgan transportning tijorat ekspluatatsiyasi tizimiga kiritilgan barcha transport atamalariga nisbatan, transport lugʻatining oʻzagini tashkil etuvchi yuqori mahsuldorlik va qoʻshimchali atamalar boʻladi. Bizning kuzatishlarimizga koʻra, hosila atamalarning qariyb yarmi qoʻshimcha orqali yasalladi. Keling, aniq holatlarni koʻrib chiqaylik.

Sufiksli qoʻshimchalar samarali boʻlib qoladi va ingliz transport terminologiyasida juda tez-tez uchraydi: *-tion*; *-ing*; *-age*; harakat va jarayonni bildiradi, masalan: “consolidation”, “congestion”, “confirmation”, “cancellation”; “loading”, “luffing”, “dumping”, “handling”, “labeling”, “booking”, “canceling”; “stowage”, “freightage”, “overage”, “groupage”, “haulage” shunigdek *-ity* va *-ness* sufikslari obʼektning holati haqidagi tushunchalarni ifodalash, uning qobiliyati va xususiyatiga aylanishi, masalan: “capability”, “profitability”, “stability”, “liability”; “idleness”, “handiness”, “seaworthiness”. Yuqori chastota *-er* / *-or* sufikslari bilan tuzilgan yoki “ushbu harakatni ishlab chiqaruvchi” maʼnosini ifodalovchi atamalarda kuzatiladi, masalan: “forwarder”, “charterer”, “owner”, “freighter”, “adjuster”, “haulier”, “broker”, “consignor”, “integrator”, “mexanizmlar, qurilmalar, kemalar”, masalan: “spreader”, “handler”, “jumper”, “laker”, “feeder”, “lighter”. Transport terminologiyasida qoʻllaniladigan qoʻshimchalar orasida quyidagilar ham mavjud: *-able* / *-ible*; *-al*; *-ive*; *-ic*; *-y*; *-ment*, masalan: “permissible”, “boatable”, “floatable”, “inflammable”, “irrevocable”, “returnable”, “combinable”, “hoistable”, “non-negotiable”, “non-reversible”, “commercial”, “exclusive”, “automatic”, “loyalty”, “commodity”, “affreightment”, “consignment”, “disbursement”, “endorsement”.

Aniq tizimni ifodalovchi koʻplab transport terminlari va unga kiritilgan tushunchalarning oʻzaro taʼsiri ildiz morfemasining oʻziga xosligi asosida hosil boʻlgan yasama uyalarini hosil qiladi: “ship” – “shipper” – “shipping” – “shipment” – “transshipment”; “float” – “floatable” – “floatation” – “floating” – “floatability”; “transport” – “transporter” – “transportation” – “transportable” – “transportability”.

Belgilangan atamalar asosida ko'plab yangi so'zlar yaratilmoqda. Prefiksli modellarning yuqori mahsuldorligi mavjud, affiksatsiya yo'li bilan hosil qilingan yasama so'zlarning uchdan bir qismini tashkil qiladi. Fe'llarni hosil qiluvchi mahsuldor prefiksler va ulardan harakat ma'nosi bilan yasalgan otlar:

re-; dis-; de -(masalan: "redelivery", "reload", "return", "reposition", "release", qayta harakatni anglatuvchi; "displace", "dispose", "discharge", "dismantle" harakat, joylashuv ma'nosi bilan; "decomposition", "decline", "decompress", "deduction", "departure", "deviation"; og'ish, og'ish ma'nosida va hokazo.

Tahlil qilingan material tasdiqlaydiki, qo'shimchalar va transportning tijorat ekspluatatsiyasi tizimidagi terminologik birliklar tarkibidagi prefiksler o'zlarining kategorik ma'nolarida juda barqaror bo'lib qoladi. Demak, atamalarning izchilligi bunda ham so'z yasash vositalarining ixtisoslashuvi bilan ta'minlanadi. So'z yasash elementlariga alohida tor ma'no beriladi, masalan, "harakat va jarayon", "qobiliyat va holat" va boshqalar. Natijada, aniq aytishimiz mumkinki, leksikomorfologik tuzilma atamalarning noaniqligiga ta'sir qilishi mumkin, chunki atamaning morfologik tuzilishi qanchalik murakkab bo'lsa, uning aniqlik va aniqlikka intilishi shunchalik kuchayadi.

Yasama terminlar, shubhasiz, o'zbek terminologiyasining ulkan qismini tashkil etadi. Yasama terminlar morfologik, sintaktik va semantik yo'l bilan hosil qilinishi jihatidan umumleksikadan farqlanmaydi. Affiksatsiya termin yasashning eng mahsuldor usuli bo'lib, bu usul o'zbek terminologiyasi qaror topishining biz bilgan yuqoridagi bosqichlarida yetakchilik qilgan.

So'z yasalishi o'zbek tilshunosligida chuqur va atroflicha tadqiq etilgan masalalardan hisoblanadi. Mazkur muammoga oid bir qancha dissertatsiyalar himoya qilingan, talaygina monografiya hamda maqolalar e'lon qilingan. Termin yasalishi ham o'zbek tilshunoslari diqqat markazidan o'rin olgan sohalardan sanaladi. Termin yasashida morfologik, sintaktik hamda semantik usullar o'ta mahsuldor va faol bo'lib, ularning ko'magida terminologik tarkib muttasil boyib, taraqqiy etmoqda.

O'zbek tili terminlarining aksariyatini motivlangan, ya'ni so'zterminlar (qo'shimchalar bilan yasalgan), termin-qo'shma so'z, terminbirikmalar hamda semantik (asosan metaforik) ko'chim asosida hosil qilingan terminlar tashkil qiladi. Shu bilan bir qatorda, terminlarning salmoqli qismi motivlanmagan, ya'ni o'zbek tilining o'z sodda so'zlari, o'zlashmalar, termin-kalkalar va antrponimlardan metonimik ko'chim vositasida voqelangan.

So'z turkumlari nuqtai nazaridan o'zbek tili terminologiyasi asosan ot, sifat, ravish va fe'l so'z turkumlariga xos so'zlardan iborat. Shak-shubhasiz, ot-terminlar o'zbek terminologiyasining poydevorini tashkil etadi. Ayni paytda, sifat turkumiga dahldor so'zlarning terminologik leksika tarkibi taraqqiyotidagi o'rni salmoqli ekanligini ham yoddan chiqarmaslik lozim. Fe'l-terminlar ham o'zbek terminologiyasining sezilarli ulushi sanaladi.

O'zbek tilida morfologik usul bilan termin yasalishi umumadabiy til leksik birliklarini hosil qiluvchi ayni so'z yasovchi qo'shimchalar hamda so'z yasovchi qolip (model)lar yordamida amalga oshiriladi. Affiksatsiya termin yasalishi umumadabiy so'zlarning hosil qilinishi singari juda qadimdan yetakchi va sermahsul usul hisoblanadi. O'z vaqtida Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Ibn Muhanna lug'atlarida, XIII-XIV asrlarda turkiy til grammatikasiga doir arab tilida yaratilgan

risolalarda, Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida o‘zbek (turkiy) tili so‘z yasalishi vositalari va yo‘llari haqida qimmatli ma‘lumotlar keltirilgan edi.

Hozirgi paytda o‘zbek tili so‘z yasalishi masalasiga tegishli ilmiy adabiyotlarda so‘z yasovchi affikslarining to‘la tarkibi ma‘lum darajada tartibga solingan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, atama-iboralar ingliz transport terminologik tizimining eng ko‘p tarkibiy turi hisoblanadi. Ishonch bilan aytish mumkinki, bu ko‘p komponentli, polileksemik atamalar ko‘p jihatdan buni ta‘minlaydi. Hozirgacha bunday terminologik iboralarning aniq nomi mavjud emas. Ular turlicha nomlanadi – qo‘shma atamalar, terminologik birikmalar, murakkab so‘zlar, terminologik iboralar, qo‘shma otlar, murakkab frazeologik atamalar, nominal birliklar, terminologik shakllanishlar va boshqalar. Monoleksemik atamalar bilan bir xil funktsiyalarni bajarib, ular ko‘p hollarda o‘zlarining ma’nolarining o‘ziga xos torligi bilan ajralib turadi, ular ob’ektlar va tushunchalar o‘rtasidagi ko‘p qirrali munosabatlarni jamlash va ifodalashga qodir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdullaeva Sh. G‘aznachilik sohasida qo‘llaniladigan moliyaviy -iqtisodiy terminlarning chog‘ishtirma taqiqi. Diss. ishi-T., 2018.
2. Бондаренко И.В. Английская терминология мореходства как предмет филологического исследования. Дис...канд. филол. наук, М., 1992
3. Заботкина В.И. Семантика и прагматика нового слова (на материале английского языка); Дисс... д-ра филол.наук. – М., 1991.
4. Мирсагатова Д. Семантический анализ лексических единиц железнодорожного дискурса в английском языке. THEORETICAL & APPLIED SCIENCES IMPACT FACTOR: SJIF 2021= 7.18 №1.